

ખંભાતનું સાંસ્કૃતિક દર્શાન

પ્રકાશક ૧

સાગરકડે સ્તંભતીર્થ

સાગર એટલે તો જણે
આકાશ ઉતારી પૃથ્વીએ પાથચું.

દરયાવનો હાથ લંખતીને જણે

જીલી રવ્યા છે જલહથેલીમાં સ્તંભતીર્થને.^૧

કવિ નાનાલાલ

‘પશ્ચિમ ગુજરાત સાગરસફરી ને જગતું
વ્યાપારી હતી. પૂર્વમાં જવા-સુમાત્રા ને ચીનમાં તે
મીસરમાં ગુજરાતનાં વ્યાપારી જહાને જતાં આવતાં.

‘લક્ષ્મી સાગરપુરી છે. સાગર ગુજરાતને ધનની
પાંખડીઓથી અભિષેકતો. હજરો વર્ષથી ગુજરાત
મહાપ્રભ જગતની સાગરખેડતી વ્યાપારી મહાપ્રભ
છે. આજેય હિન્દી મહાસાગર ગુજરાતીઓને મન
સરોવર છે. ગુજરાતનો ખારવો દુનિયાના સરોવરમાં
આસ્વાની સ્પર્ધા કરી હરાવે એવો છે.

‘સ્તંભતીર્થનાં, સુરતનાં, સંખ્યાનાં, ભૂગુ
કુચ્છનાં બહારાંઓમાં થઈને પૃથ્વીની લક્ષ્મી ગુજરાતે
પથારતી. શ્રીકૃષ્ણ મથુરાં ત્યાગી સાગરવાસ કીધે,
શ્રીકૃષ્ણના વંશને વસે છે; જમનગરને અને
દારકાને એણે! તો આજેય સાગર મોતીઓ
ઉછળી ગુજરાતને વખાવે છે. ગુજરાતની નીલી
અને લીલી પાંખે દેશને લક્ષ્મી જિલ્લાતો કીધો.’^૨

ગુજરાતપ્રાંતની લૌગોલિક સ્થિતિ અન્ય પ્રાંતની
સરખામણીમાં વિશિષ્ટ પ્રકારની છે. તેમાં પણ

૧ કવિ નાનાલાલ કૃત ‘જહાંગીર નૂરજહાં’ નાટક
પૃ. ૮૪

૨ કવિ નાનાલાલ વિ. સ. ૧૯૬૩ શાગળું વદ્દ ૦))
આર્થ્ર્યુસ્ટ્રેચા. પૃ. ૨૦ ગોરુલામાં આપેલું ભાપણું.

ખંભાત ગુજરાતના મધ્યકંન્દ્રને દીપાવે છે. ખંભાતનો
અભાત ભૂમિમાં પ્રવેશાને સૌરાષ્ટ્રને દીપકટ્ય
અનાંયો છે; સમુદ્રકિનારાએ ગુજરાતની નૌકાપ્રવૃત્તિને
વેગ આપ્યો છે; ગુજરાતીઓને દુનિયાભરના
દોડાનો સંપર્ક કરાયો છે. જગતના દોડા સાથે
સંસ્કારનો સારો વિનિમય કર્યો છે ને સામાજિક
સંસ્કારનું ધડતર રર્યું છે. આપણું પ્રાંતે પરદેશી-
ઓને વધારે પ્રમાણુમાં સમાવીને અપનાંયા છે.

ચોલાંશી રાજાઓના સમયમાં ખંભાત હિન્દુ-

સ્તાનમાં મોદું ગણ્યાતું. વેદા નૌકાસૈન્યનું મથક
હતું; અને ખંભાત વેપારનું મુખ્ય બંદર હતું.
ખંભાત, વેદા, લદ્ય એ ખંભાતના અભાત
ઉપરનાં મોટાં બંદરો હતાં. ખંભાતની ખરેખરી
જહાંગલાલી દસ્મી સહીથી શર થાય છે; તે
ચોળમી સહીમાં ગુજરાતની સહતનતના નાશ પછી
ખંભાતના અભાતને ઉપલેલા ભાગ પૂરાતો હોવાથી
ધારેધારે ખીજાં બંદરોમાં વહેંચાઈ જય છે;
એટલે પાંચ સહીએ સુધી ખંભાત ભરતખંડમાં
મોદું અને સમૃદ્ધ બંદર ગણ્યાતું.^૩

૩ વ. ૨. સમારક અંધ્ર પૃ. ૧૬૪

અમદાવાદ જેવા લંડનનું માંચેસ્ટર - ખંભાત

બારષોસા નામનો મુસાફર ગુજરાતનું વહાણું
વહું સારું હતું અને વેપારીઓ અને વહાણના
માલિકા ધણા હતા એમ લખે છે.^૪ એ મુસાફરે
એડન આગળ કાપડ ભરેલાં ખંભાતનાં એટલાં
વહાણો અને એટલો બધો કીમતી માલ ભરેલો
જેથો કે નેતી કિમતનો જ્યાલ કરીને તેને ભારે
અન્યથી થઈ.

અમદાવાદના વેપારીઓનો કાપડ, ગળા અને
કરિયાણનો એવો મોટા વેપાર હતો કે મોસમમાં
દર દસ દિવસે બસે ગાડાનો કાંકડો માલ ભરીને
જતો.^૫ ધ. સ. ૧૫૮૮માં ખંભાતનો વેપાર ઓછો
થવાની શરદ્યાત હતી, છતાં તે વખતે આવેલો
મુસાફર સીફર ફેડરીક લખે છે કે વેપાર એટલો
મોટા હતો કે તેણે જને જેથો ન હોત તો તે
માનત પણ નહિ. સતરમો સરીમાં આવેલો ડીલાવેલ
લખે છે કે ખંભાત સુરતથી મોટું અને લાં ધણું
વહાણો ભેગાં થતાં.^૬ આ ઉપરથી જણ્ણાય છે કે કે
પંદરમી સરીમાં અને તે પહેલાં ને વખતે અખાત
પૂરતા નહિ હોય તે વખતે ખંભાતનો વેપાર એટલો
મોટા હશે? આ સાગરની મહત્વાના પ્રતાપે!

૪ બીજું : સીરી ઓફ ગુજરાત.

૫ પાઠનગર અમદાવાદ, પૃ. ૧૧૭

૬ બો. ગે. ભા. ૧. પૃ. ૨૨૫

‘ ખંભાતનો રાજ ’

હિંદુસ્તાનમાં ખંભાત ધણું જ અગ્રગણ્ય બંદર
હતું; હિંદના દરેક પ્રેદેશમાંથી પરહેશ માલ મોકલવા
માટે ખંભાત મોકલતા. ગુજરાતના બાદશાહોને પણ
‘ ખંભાતના રાજ ’ તરીકે સંભોધવામા આવ્યા છે.
બહાદુરશાહોને વિષે લખવામાં આવ્યું છે કે ‘ ખંભાતના
રાજ બહાદુરશાહે શીરંગીઓની મદદથી પોતાનું
રાજ્ય પાછું મેળવ્યું હતું.^૭ વળી ખંભાતમાં આરથ
અને ઈરાની વેપારીઓ હિંદુ વપારીઓ સાથે
સલાહસંપથી રહેતા, ઈલીઝાએથે હિન્દુસ્તાનના
સામ્રાટ અકબર પર પત્ર લખ્યો છે તૈમાં તેને
ખંભાતનો રાજ તરીકે સંભોધ્યો છે. એટલે કે
ગુજરાત કે ભારતને બદલે ‘ ખંભાત ’નું નામ
વિશ્વમાં વિખ્યાત હોય તો જ ખંભાતના રાજ
કહેવાય! આ મહાકાર્તિદ્વારા કહેવાય. આ નામ
અપાવનાર ‘ ખંભાતનો સાગર ’ છે.

દ્વોથી રક્ષાયેલું

ખંભાત શહેરની પૂર્વ દિશાએ શિડાતરમાતા,
અહૃદક; ને બળિયાદેવ આવેલ છે. ઉત્તર દિશાએ,
ડાયીશર મહાદેવ, દૂસરે ઈશાન ડોણુમાં કામેશ્વર
મહાદેવ; ભીમેશ્વર મહાદેવ આવેલા છે; પદ્મિમે વહુચી-
માતા અને લુણેશ્વર મહાદેવ રક્ષણ કરે છે; અને
દક્ષિણે દુર્ગાદેવી અને સાગર છોળા ઉછળી રહ્યો છે;
એમ ચતુર્દિશાએ દેવો બિરાને છે; શહેરમાં મહોલ્યે
મહોલ્યે દેવમાંદ્રિયો આવેલાં છે; દેવદેવીઓથી આપ્યે
જ કાઈ મહોલ્યેલા બાકી હશે.

૭ કિરસ્તા હૃત ગુ. ધ. ૫૦. ૧૮૨

દ્વારા ‘ કાંકડો ’ ને બાબતી રીત
અને બાબતી રીત ની બાબતી રીત
અને બાબતી રીત ની બાબતી રીત

પ્રકરણ ૨ જુ.

નામાલિધાન

“દુસુ અનુપમ ગામ, જેહનાં ખડુ છે નામ
ત્રંભાવતી પિણુ કહીએ, ખંલનગર પિણુ લહીએ
ભોગવતી પિણુ હોય, નગરલીલાવતી હોય
કણુવતી પિણુ જાણું; ગઠ ગઠ મંદિર વખાણું.”

કવિ ઋષભદ્રાસુ

ખંલાત માટે અંથોમાં વપરાયેલાં નામો :

સ્તમભતીર્થ, સ્તમભન, સ્તમભનપુર, સ્તમભતીર્થપુર, ખંલનથરિ, ખંલનપર, ખંભાવતી, ખંલાયતિ, ખંલાતિ, ખંલ, ત્રંભાવતી, થંલ, થંલતીરથ, થંલન, થંલણી, થંલનપુર, ખંલાત, ખંલાયત, ખંબાત, અંગ્રેજમાં ડેઝે; વળી મહીનગર, શુપ્તદ્વીન, ત્રંભાવતી, ભોગવતી, લીલાવતી, કણુવતી, રદ્નાવતી, કનકાવતી વગેરે.

પ્રાચીન ઉદ્ઘેષો

સ્તમભતીર્થ

સ્તમભતીર્થ નામપ્રેરોગ આદણેના અંથોમાં
તથા જૈનાના અંથોમાં ધણ્ણા સ્થળે વપરાયો છે.
વિ. સં. ૧૧૬૩માં ગંગાધર નામના પંડિતે પોતાના
રચેલા ‘પ્રવાસકૃત્ય’ અંથના અંતલાગમાં જણ્ણાંયું
છે કે આ અંથ મેં વિ. સં. ૧૧૬૩માં શુર્જરમંડળમાં
આવેલા સ્તમભતીર્થમાં સંપૂર્ણ કર્યો;^૧ ‘હેમ-
વ્યાકૃત્ય સુત’ નામે જૈનપુસ્તક તે સ્તમભતીર્થમાં
સં. ૧૨૮૭માં લખાયાનો ઉલ્લેખ છે.^૨ તેરમી સદીમાં
શોમેશ્વરહેવે રચેલા કાર્તિકૌમુદીમાં તેનું વર્ણન આવે

૧. ‘યુહિપ્રકાશ’ સુને ૧૬૧૪ મી. હેઠાત આર. ભાંડારકર અમ. અની મોંન : શ્રી. ન. ભા. દીવેઠિયાના લેખ.

૨. વસંત સં. ૧૬૬૬ પૃ. ૫૬૪.

છ. વિ. સં. ૧૨૮૮ના ગિરનાર ઉપરના વસ્તુપાલના
શિકાયેખામાં સ્તમભતીર્થનો ઉલ્લેખ છે.^૩ વિ. સં.
૧૩૬૧માં રચાયેલા મેરુતુગના ‘પ્રબંધ ચિત્તામણી’માં
વિ. સં. ૧૪૧૫માં રચાયેલી મૂર્તિએ ઉપરના લેખામાં,
જગડુચરિત્ર, શત્રુંન્ય તીર્થકાર પ્રબંધ, પ્રાચીન-
તીર્થમાળા વગેરે અનેક અંથોમાં ‘સ્તમભતીર્થ’
નામના ઉલ્લેખો મળે છે. અર્થાત વિકલ્પની અગિયારમી
સહીથા છેક વીસમી સહી સુધીના સ્તમભતીર્થ
નામનો ઉપયોગ થતો આવેલો જેવામાં આવે છે.

સ્તમભતીર્થ અને સ્તમભનપુર - એ એ લિન્ન છે.

સ્તમભતીર્થ અને સ્તમભનપુર કે સ્તમભનપુર
એ એ નામો ઐતિહાસિક અંથોમાં મળ્ણ આવે છે.^૪
ઉત્ત્યારની સાદૃશ્યતાને લાઘે તે એ એક જ હોય
એવો ભાસ થાય છે. પરંતુ તે એ નામ જુદાં છે.
એ નામનાં ગામ પણ જુદાં છે. જૈનઅંથોમાં સ્તમભન
પાર્શ્વનાથના નામ ઉપરથી ‘સ્તમભનપુર’ નામ
પડ્યાની કથા છે. સિદ્ધનાગાર્જુને સ્થાપિત કરેલા
સ્તમભન પાર્શ્વનાથને આચાર્ય અભયહેવે “જ્યતિ-

૩. પ્રાચીન જન લેખસંગ્રહ આ. ૨ ને. ગિરનારના
લેખો.

૪ ‘અથ સ્તમભતીર્થ સામાન્યે સાલિગ વસહિક’
શાલી રચયાંદે હીનાનાથના સંસ્કૃત પ્રબંધ ચિત્તામણી
પૃ. ૨૩૨ તથા મભાવકચરિત્રમાં અભયહેવે સુદૂર પ્રબંધમાં
સ્તમભન નામે શ્રી. મુર્ખનાથનું તીર્થ થયું.

હૃથણુ” સ્તોત્ર ભણી વિ. સં. ૧૩૧૧માં પુનઃ પ્રગટ કર્યા. ને સ્થળે પ્રકટચા તે સ્તંભનપુર નામથી ગ્રેગાયું. આ સ્તંભનપુર શેઠી નદીના કિનારા ઉપર આવેલું તે હાલનું થાંખણું ગામ છે. ને મહેમદાવાદની પાસે આવેલું છે.

શ્રી સ્તમ્ભનપાર્થનાથ ખાતમાં :

વિ. સં. ૧૩૬૮ (ધ. સ. ૧૩૧૨)

થામણુમાં શ્રી સ્તંભનપાર્થનાથ ધર્થણું વર્ષો સુધી રહ્યા. પછી તેમને વિ. સં. ૧૩૬૮માં સ્તંભનાથ (ખાતમ) માં લાવવામાં આવ્યા. આ વિષે ‘શ્રી સ્તંભનપાર્થનાથ પ્રાર્થ’ નામે સંસ્કૃતઅંથમાં તેના રચનાર મેરુતુગસુરિએ લખયું છે; અને તેની નક્લ વિ. સં. ૧૪૨૪ના લાદરવા વદ ઉની છે. તેમાં તે જરૂર્યાયું છે.^૫ આથી સ્વતઃ સિદ્ધ થાય છે કે સ્તંભનાથ અને સ્તંભનપુર જુદાં છે; હાલ ખાતમાં શ્રી સ્તંભનપાર્થનાથનું વિશાળ જિનાદ્ય ખારવાડામાં આવેલું છે; તે અવ્ય અને દર્શનીય છે.

સ્તંભનાથ નામ કેમ પડયું?

આ વિષે કુમારિકાખંડમાં કથાભાગ છે કૃ^૯ તારકસુરના નાસથી બધા દેવો નાસી ગયા હતા. તેઓ મહાદેવ પાસે ગયા, અને તારકના નાસની હુક્કીકત કહી; અને તેના લયમાંથી મુક્તિ મેળવવા યાચના કરી; શિવે તેનો સ્વીકાર કર્યો; છ મુખવાળા બાળક કાર્તિક્યનો સેનાપતિ તરીકે અલિપેક કર્યો. સર્વે સાથે ગયા, બાણકણે જેરી તારકસુર ઉપહાસ કરવા લાગ્યો; પરંતુ તે મહાશક્તિશાળી હતા; વિશ્વના કલ્યાણને માટે તેમણે તારકસુરને મારી નાખ્યો. અને કાર્તિક્યનો વિજય થયો. પછી દેવેની પ્રાર્થનાથી નેનો વિજય થાય છે તેણે ‘વિજયસ્તંભ’ ચિહ્ન કરવું એવી પ્રાચીન આચારપ્રક્રિયા છે; તે પ્રમાણે તમે ‘વિજયસ્તંભ’ કરો; સ્કંદે ‘તથાસ્તુ’

^૫ આ હસ્તવિભિત્ત બ્રંથ પૂ. શ્રી પુણ્યવિજનભજ મહોરાજ પાસે છે.

૯ કુમારિકાખંડ અ. ૩૧ થી ૩૫.

કહી અનુમતિ આપો. ત્યાં ઈદ્રાદિ દેવતાઓ પ્રસન્ન થઈને સુવર્ણિમય ઉત્તમ રત્નોનો જનાવેલો સ્થંતુલ - જનાવી સ્તંભ રેખ્યો. વિશ્વને આનંદ આપનાર તે સ્તંભનું નામ વિશ્વનંદક રાખવામાં આવ્યું. પછી ભગવાને સ્કંદે ‘સ્તંભેશ્વર’ મહાદેવની સ્થાપના કરી. આ પ્રમાણે ‘સ્તંભ’ ઉપરથી સ્તંભનાથ નામ પડયું છે. આને તો તે સ્તંભ નથી; પરંતુ ખાતમ બેશ્વાપાડાને નાકે શ્રી સ્તંભેશ્વર મહાદેવનું શિવાલય છે. શિવાલિંગનો આકાર લગભગ સ્તંભના જેવો ગોળ છે.

શુભક્ષેત્ર

ખાતનું એક નામ શુભક્ષેત્ર છે. ને ક આ વિષે પ્રચ્યલિત કોઈ અંથમાં હુક્કીકત નથી. પરંતુ કુમારિકાખંડમાં^૭ તે વિષે કથા આપેલી છે કે ‘કોઈ એક સમયે કોઈ નિમિત્તે સર્વતીર્થીના અધિદેવતાઓ એકત્ર થઈ અલ્લાજીની સભામાં ગયા. સર્વતીર્થીને આવેલા જેરી અલ્લાજીએ સર્વને નમસ્કાર કર્યો, પવિત્ર આસન પર બેસાડયા. અને પોતાના પુત્રને તેમનું અર્ધ્યપાદ્ય પૂજન કરવા કર્યું. તેમના પુત્ર પુલસ્ત્યએ હાથ જેરી કર્યું : પિતાજી અહો અસંખ્ય તીર્થી છે માટે તમે આજા કરો તેટલા અર્ધ્ય લાવું; અને જે તેમાંથી ને એક ઉત્તમ ગણુને આપવાનું કરો તો તેને અર્ધ્ય આપું. પુલસ્ત્ય એક અર્ધ્યપાત્ર લાભ્યા. તે સધળાંમાંથી ક્રોણ બ્રેષ્ટ તે હવે નક્કો કરવાનું બાકી રહ્યું. અલ્લાજીએ કર્યું કે, ‘તમે સધળાં બેગાં ભળાને તમારામાંથી ઢાણું મુખ્ય તીર્થ છે તે નક્કી કરીને કરો.’ બધાં કરો અમે છાઈનું બ્રેષ્ટપણું જાણુણા નથી. અલ્લાજી પણ એમ કર્યું; એટલે બધા શાંત પડી ગયા. ત્યાર પછી મહીસાગરસંગમ તીર્થ કર્યું કે ‘હે અલ્લા તમે મને અર્ધ્યપ્રદાન કરો કારણ કે મારી કળાનો કરોડ લાગ ક્રોણથી પૂરાય એમ નથી. સર્વ તીર્થો ક્રીબૂત થઈને મહી નામની નદી ઉત્પન્ન થઈ અને સર્વે

तीर्थो मारामां जेडायां. तेथी हुं जगतमां प्रसिद्ध छुं. तीर्थराजे आ प्रकारे कहुं त्यारे अब्बाना भीजु पुन धर्मदेवे कहुं के तीर्थराज महीसागरसंगमे मेहङने वश थई ने जाहुं कहुं छे, कारणु के पोताना शुणो तेणु पोतानी मेजे ज कहेवा न जेईओ. आथी ते तीर्थमां सर्व शुणो छेवा छतां अहंकारने लीधे अप्रसिद्ध तीर्थ थशे. वणी स्तंभयुर्व उधाडो कर्यो माटे स्तंभतीर्थ ए कहेवाशे. पछी ते तीर्थ अब्बाजु पासे अनुग्रह भाऊये. त्यारे शुश थई तेनु सन्मान कर्युं; अने आ तीर्थ शुप्तक्षेत्र कहेवायुं.

महीनगर

अंभातना सागरमां महीनहीनो दहेवाणु आगण संगम थाय छे. तेथी तेने 'महीसागरसंगम' कहेवामां आवे छे. उपर ने शुप्तक्षेत्रनी हडीकत लभी; ते ज महीनगर छे; आजना अंभातनुं ते प्राचीन नाम छे. वणी नगरानुं प्राचीन नाम 'नगर' के 'नगरक' छे; ऐटले 'महीनगर' आख्या नामने बदले 'नगर' ऐटलुं आलाय ए संलवित छे. कुमारिकाखंडमां नारदमुनिए ने गाम वसान्युं अने तेने महीनगर कहे छे ते ज अंडु लागे छे.

'अंभात' शब्दने अर्थ कांडा उपरनुं गाम

अंभात शब्दनो अर्थ म. स. यु.ना पुरातत्त्व-भाताना संशोधक श्री २मणुलाल महेता आ प्रभाषे आपे छे :

'अंभात शब्द अंभायत, अंभाईति, अंभाईच, धृत्याहि रीते तेम ज स्तंभतीर्थ वगेरे रीते वपराये छे. आ तमाम नामोमां अंभ के स्तंभ पदाये छे, अने यत, धृति, धृच्य धृत्याहि पदातो छे. पदाय 'अंभ'नो अर्थ थांभदो थाय छे. परंतु ते उपरांत अंभायती, अंभलु, अंभोण्य, अंभाला वगेरे स्थगवर्णनोमां अंभनो अर्थ 'लेखउ-परनु'; 'कांडा परनु' एवा अर्थो आपे छे. आ तमाम स्थगोनानी समग्र परिस्थितिनो विचार करता सहज समज्य छे के आ तमाम स्थगोये

'अंभ'नो अर्थ 'शिव' के 'स्कंद' थई शडे अभ नथी. कारणु के ए वधां तीर्थो नथी अने तेमां लौगोलिक परिस्थितितुं सरणताथी दर्शन थाय छे. आ परिस्थिति नेतां अंभातना अंभनो अर्थ 'कांडा परनु' एवो थवो नेईओ.

'आने भाट भीजु दृष्टिए विचार करीओ ता जथाय छे के अंभात वस्युं ते पहेलां 'नगरा' ए महत्त्वनी वसाहत हुती. नगरा तूटीने अंभात वस्युं छेवानी लोकमान्यता अंभातमां सुविदित छे.

'नगरा गाम ध. स. पूर्वे छहुसातभी सहीमां वस्युं होई आहमी सही सुधी एटले आशरे पंदसो वर्ष सारी आपाही बोगवतुं रह्युं परंतु त्यार बाद तेनो विकास अटक्यो. तेनी पासेनां भरती आवे एवां नामां भराई जतां तेनो पर-देशी साथेनो व्यवहार अटकतां त्यांना लोकाने समुद्रकांडा परना योग्य स्थेय वसवाट करवानी जडूर परी. अने ए रीते अंभायत वस्युः'

'अंभात आम 'समुद्रना कांडा उपरनुं गाम' एवो अर्थ आपे छे. वडोदरा जिज्ञानुं अंभायतां गाम पणु आवा प्रकारनो शब्द होई नहीकांडा परनुं गाम छे. आंभानी आवी ज परिस्थिति छे. आथी अंभात शब्दनो अर्थ समुद्रकांडा परनुं गाम एवा करवो नेईओ. ने सहीमां अंभायत वस्युं ते वप्पते ते प्रदेशनी व्यवहारी लाषा गौजर अपभ्रंश हुती. तेथी आ नाम भूग हेय के अपभ्रंश लाषानुं होई स्तंभतीर्थाहि नामो ए नामनुं संस्कृतकरणु हेवानो विशेष संलव छे.'

'नगरेनां वर्णनोमां सर्वतोलक प्रकारनां नगरो आयत आकारमां हेय छे. अंभातनो नक्शा नेतां ते सर्वतोलक प्रकारनुं नगर हेयाय छे, तेथी कहाच अंभ परनुं आयतनगर एवा अर्थ पणु थई शडे. आम अंभात शब्द लौगोलिक परिस्थिति सूचये छे. अने धार्मिक परिस्थितिने सूचयतो नथी.'

८ 'अ. तालुकानां स्थण नाम' आ विषय उपर ता. ३ औगस्ट, १९६४ना रोज 'स्थण नाम संस्कृत-वडोदरा'मां आपेला आपणमांथी.

તામ્રપ્રાકાર

કુમારિકાખંડમાં એકનીસમા અધ્યાયમાં ‘તામ્રપ્રાકાર’ તું વર્ણિન કરવામાં આવ્યું છે. મહાસાગરના કિનારા ઉપર બાર ચોજનના વિસ્તારવાળું તે નગર શોભતું હતું; એમ કહેવામાં આવ્યું છે. એટલે ત્રયાવટીના મૂળમાં આ શબ્દ સમયેલે દેખાય છે.

તામ્રલિપિત

જ્યથ અને સ્થળ બંને માર્ગેઓ ત્યાં જઈ શકાય છે; તેથી તામ્રલિપિતને ‘દ્રોણમુખ’ કહેવામાં આવે છે, એના ઉદાહરણું તરીકે ભરુકુચ્છ અને તામ્રલિપિતનાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે. તામ્રલિપિતને સાધારણું રીતે બંગાળનું તામુલક ગણવાનો મત પુરાવિદોમાં છે. પણ યુજરાતના સ્તંભતીર્થ—ખંભાતને પણ પ્રાચીનકાળથી ‘તામ્રલિપિત’, તરીકે એણખવામાં આવે છે. અને જૈન આગમ-અથ્યા ઉપરની ટીકાચૂર્ણીએ યુજરદેશમાં રચયેલી હોઈ એમાં બંગાળના ‘તામ્રલિપિત’ કરતાં યુજરાતના ૭૮ મોટા વેપારી મથક તામ્રલિપિત (ખંભાત) નો દ્રોણમુખ તરીકે નિર્દેશ થાય એમ માનવું વધારે સયુક્તિક છે.’ પ્રભાયંદ્રસુરિના પ્રેભાવકુચ્છરિત (ધ. સ. ૧૨૭૮ના) હેમાર્યાચરિત (શ્લોક ૩૨-૪૧)માં ‘સ્તંભતીર્થ’ અને ‘તામ્રલિપિત’ એ બંને નામો પથ્યિયા તરીકે વાપરેલાં છે.^{૧૦}

ત્રયાવટી

ખંભાતનું ‘સ્તંભતીર્થ’ પછી પ્રચલિત નામ ‘ત્રયાવટી’ છે. ખંભાતનાં આ એ નામો સાહિત્ય-અથ્યામાં વધુ વપરાયાં છે. જૈનસાહિત્યમાં તથા યુજરાતી સાહિત્યમાં તે વધુ દીપી ઊડે છે.

૮. ય. જન દ્વારાશાયામં તામ્રપ્રાકાર શોમિતમ
કુ. ખ. અ. ૨૧/૨૧૬.

૧૦. જૈન અંગમં સાહિત્યમં યુજરાત. સું. કો.
સાંસ્કૃતિક

યુજરાતીમાં લોકપ્રિય થઈ પડેલી ‘સિહાસન બનીસી’ની વાતમાં દસમી વાતા ‘ગરધવસેન’ની વાતા વર્ણિની છે. તેમાં ખંભાતનું નામ ત્રયાવટી ડેમ પડ્યું, તેનો કવિ શામળે સારો ૨૫ જમાની જણાવ્યું છે.

એક વખતે ધન્દ રાજના દરખારમાં એક અપ્સરા નૃત્ય કરતી હતી, તેના નૃત્યથી મુશ થઈ તેણે તે શંકરને આપો. કેલાસમાં એક વખત તે અપ્સરા નૃત્ય કરતી હતી અને પાર્વતીજી ત્યાં આવ્યાં; તેમને ડાઈ એ આદરમાન આપ્યાં નહિ, આથી તેકોષિત થયાં અને તે અપ્સરાને શાપ આપ્યો. તેણે ધણી વિનવણી કરી ત્યારે તેમણે કહ્યું કે ધન્દસુતથી તારો ઉદ્ધાર થશે. પછી તે કેલાસ જય છે.

શિવના શાપથી ધન્દ મૃત્યુલોકમાં ગરધવરપે સ્તંભતીર્થ માં અવતરે છે. કાલાવાલા કરતાં તેને રાને પુરુષહય પ્રાપ્ત થવાનો અનુશ્રણ કરે છે. કુંભારને ઘેર એક મધરાતે ગરધવ આવ્યો : હે કુંભાર ! તું જગ. તારા રાજને જઈ ને કહે કે તારી પુત્રીને મારી સાથે પરણાવ. ને આ પ્રમાણે નાહ કહું તો તને ધણું પજવીશ; અને કહીશ તા તને ધણું ન્યાલ કરીશ. કુંભારે રાજને આ સધળી હકીકત કહી. રાજ કુંભારને ઘેર આવ્યો. પેલા ગરધવના મુખેથી સધળી હકીકત સાંભળી. રાજ આશ્ર્યી પામ્યો. વળી ગરધવે કહ્યું : તારી મરળુમા આવે તે મારી પાસે માગ; હું તે આપીશ. રાજ વિચાર કરે છે; કે આપણે એવું માગવું કે તેનાથી તે અપાય નહિ.

‘મહારા ગઠને પાલે તું કર ત્રયાં કોટ શોશાંક કો તણું એહ દરવાજે આટ.’

રાજના કહેવા પ્રમાણે પ્રભાતે શહેરને તોંબાનો કોટ અને રૂપાના કાગરા બની ગયો. રાજએ પેતાની પુત્રી તેની સાથે પરણાવી. અહીં રાજની,

શ્રદ્ધાનની એક લાટની ચણું સહિયરો તેની સાથે પરણી એમ લખે છે.

રાતે પુરુષવેષ ધારણું કરતો હોવાથી ત્રણે ગર્ભ રહ્યા. એક વર્ષતે તેની સાસુંએ વિચાર કર્યો કે આ જ્ઞાનિયું બાળ હવે તો તે હુમેશાં પુરુષ રહેશે. આમ વિચાર કરી તે જ્ઞાનિયું બાળી હાથું આથી તે ગરધવ ગબરાયો અને કલ્યું કે હવે મોત આંધું. તેણે ખરાખ કામ કર્યું.

ગરધવે એ ત્રણે સ્વીઓને કલ્યું કે હવે તમે ચ્યાલાય તેટલું ચાલી નીકળો; પોતે અંતરીક્ષમાંથી વિમાન આંધું તેમાં એસીને ગયો.

પ્રતાંકાળ થતાં દટ્ટતર આંધું; અને ત્રંભાવઠી આંદોલ થઈ ગયું; અને ડિરલારનો ડોપ થયો. આ પ્રમાણે શામળ કવિ ત્રંભાવઠીનો નાશ થયાનું કારણું આપે છે. અને ત્યાર પછી ખીજું ગામ વસ્યું તેને ખંભાત કહે છે અને તેને નાનું (નગરા) કહેતા એમ જણાવે છે.

પેલી ચણું સ્વી પૈકા ને રાજકુમારી હતી તેણે ને પુત્રને જન્મ આપ્યો તેતું નામ વિકમ, વળરની પુત્રીએ જન્મ આપ્યો તે ભરથરી અને લાટની પુત્રીનો આપ્યો જન્મ તેતું નામ પ્રભલ હતું. કવિ શામળે ત્રંભાવઠીનો ખીજું વાતમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. હરણુંની વાતમાં વિકમની ઉત્પત્તિ જણાવી છે. અને સિંહલદીપની વાતમાં ભરથરી વગેરેની ઉત્પત્તિ જણાવી છે. વળી કવિ શામળે (વિ. સં. ૧૭૭૪-૧૮૨૧) વૈતાળપચીસીની વાતાંએ તથા ખીજું ધણું સાહિત્ય લખ્યું છે; તેમાં ખંભાતનાં ધણ્યાં વખાણું લખ્યાં છે.

વિકમાદિત્ય —

‘વિકમસમૃતિઅંથ’ વિ. સં. ૨૦૦૧માં વિકમ-રાજની દિસહલાંદી સમારોહસમિતિ-જ્વાલીઅર તરફથી હિંદીમાં પ્રસિદ્ધ થયો. તેમાં ભારતના પ્રત્યેક પ્રાંતમાંથી આ વિષયના લેખા મંગાન્યા. તેમાં ગુજરાત તરફથી સ્વ. શ્રી. કુ. મે. અવેરોએ શામળભટની વાતાંએમાં વિકમની હોકિત જણાવી છે; તેમાં કુ. સ. પૂર્વે પ૭ વર્ષ પહેલાં વિકમ

સંવત શરૂ થયો. (૨) એની સજધાની માળવા હતી અને આ સંવત યુધિષ્ઠિર દારા પ્રવર્તિત સંવત સમાપ્ત હોવાથી પ્રચલિત થયો એમ જણાંધું છે. અતિરિક્ત એ છે કે આ સંવત માલવસંવત નામથી પ્રસિદ્ધ થયાં.’ તેમણે વિકમ વિષે શામળની-વાર્તા વિષે અલિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો કે આવી વાતો તો ખંધી ભાષામાં પ્રચલિત છે.

વળી વિકમાદિત્ય મહાવીરના નિવોણુની ૪૭૦ વર્ષ પછી ગર્દભિલ્લના પુત્ર વિકમાદિત્યે શંકાને હંકી કાઢી ઉજજવિની ગાડી પુનઃ હસ્તગત કરી. વિકમાદિત્યે ૬૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. ૧૧

‘ગર્દભિલ્લ અથવા ગર્દિવસેનરાજ મંત્ર-વિદ્યાથી – ગર્દ્વ વ – ગર્દેડાનું ઇપ ધારણું કરતો હતો અને એ સ્થિતિમાં ઇપવતી સ્વીઓને ઉપાડી જોતો હતો.’ દ્વેસહાય ત્રિવેદીના જણાંધ્યા પ્રમાણે આ ગર્દભિલ્લ રાજનાં લગ્ન ગુજરાતમાં તામ્રલિપિ નગરના રાજની કંન્યા મદનરેખા સાથે થયાં હતાં. આ મદનરેખાથી વિકમાદિત્યનો જન્મ થયો. હતો.

‘અલિપ્રાય રાજેન્દ્ર’ ગ્રંથમાં આ રાજ ગર્દભિલ્લનો સમય વીરસંવત ૪૩૫ થી ૪૬૬ સુધીનો જણાંધ્યો છે. આ હોકિત પ્રકાશમાં આવતાં સાંઘાર વિકમાદિત્યનો જન્મ ખંભાતમાં થયો. હતો. તેના વડવા ગુજરાતના હતા.’ આ પ્રમાણે શ્રી અમૃત વં. પંડુચા માને છે. ૧૨

‘તામ્રરંગી’ નગર

ખંભાતને તામ્રપ્રાકાર કે ત્રંભાવઠી કહેવામાં મહારાજ યુ. વડોદરાના પુરાતત્વખાતાના પ્રો. શ્રી. ર. ના. મહેતા જણાવે છે કે ‘ખંભાતને મહીનગર અથવા તામ્રપ્રાકાર ગણાન્યામાં આંધું છે. મહીસાગર-સંગમ પર આ નગર આવેલું છે; અને હોમારિકા

૧૧ ‘સંવત પ્રવર્તક રાજ વિકમાદિત્ય’ લેખક શ્રી સાકુરચંદ્ર માળુકચંદ્ર ધડિયાણી. ‘જેન સત્ય પ્રકાશ’ નો ‘વિકમાદિત્યાં’ પા. ૧૫૬

૧૨ મનનાંધું હીપોતસ્વી સં. ૨૦૧૦ પૃ-૧૬૦

ખંડના લેખકને મતે ખંલાત જ મહીનગર છે. તામ્રપ્રાકાર, વંબાવઠી વગેરે નામે કેટલાક ચર્ચા માગી લે છે, તામ્રંગી પ્રાકારવાળું નગર અથવા તામના પ્રાકારવાળું નગર એવા એ અર્થો આ શાખદ પરથી થાય. આપો તાંબાનો ડોટ બાંધવા માટે જોઈતું તાંખું આને મળે એમ નથી. અને જૂતાળમાં એટલું તાંખું બનાવવામાં આવતું ન હતું એ હકીકિત તામ્રપ્રાકારવાળું આ નગર હતું એમ માનવા માટે કોઈ સંદેહ રહેવા હે એમ નથી. ખંલાતની આજુણાંજુ લાલાશ પડતી તાંબાના રંગ નેવી જમીન છે. જ્યારે ખંલાત વસ્તું હશે ત્યારે તેની ટેકરીના રંગ પરથી તેને તામ્રપ્રાકાર કહેવામાં આવ્યું હોય અથવા અહીના ઈટોના તાંબાના જેવા રંગવાળા કિલ્લાને લીધે એને તામ્રપ્રાકાર કહેવાયું હોય એવો સંલઘ છે, એ નામ પણ આમ સ્થાનિક હકીકતો દર્શાવવા માટે વપરાયું છે.^{૧૩}

‘વંબાવઠી’ નામે એ સ્થળ

ભારતવર્ષમાં જુદી જુદી જગ્યાએ વંબાવઠી નગરીનાં ખંડેરાની નિશાની બતાવવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં પણ એ જગ્યાએ વંબાવઠી નગરનાં ખંડેરા બતાવવામાં આવે છે.

‘વંબાવઠી’ નગરી રાજ લર્ણાહરિ, રાયવિકમ તથા કાલિદાસના મેસાળનું સ્થાન ગણ્યાય છે. ગુજરાતમાં ખંલાત શહેરથી થોડે દૂર આવેલા નગરા પાસેનાં ખંડેરાને ત્યાંની પ્રજન સ્થાનિક વંબાવઠી નગરીનાં ખંડેરા તરીકે ઓળખાવે છે.

૧૩ સ્વાધ્યાય વર્ષ-૨ અંક-૪ પૃ. ૪૬

‘એ જ રીતે મહેસાણા તાલુકાના વિભાગ શહેરથી ચારેક માઈલ દૂર મહૂડી તથા ખડાત ગામ પર્યેના સાખરમતી નદીના કાંઠાના દોઢ માઈલના વિસ્તારમાં જીનાં ખંડેરાને ત્યાંની પ્રજન વંબાવઠીનાં ખંડેરા તરીકે ઓળખાવે છે.

‘વંબાવઠી’ નગરી અને ગર્દબસેન વિષેની જુદી જુદી દંતકથાઓ ભારતવર્ષના દરેક પ્રાંતમાં લોકજીને સાંલળવામાં આવે છે. તેણે તાંબાનો કોટ કરવાથી નગરીનું નામ વંબાવઠી પાડવામાં આવ્યું; જીના ખંલાત શહેરને ‘સ્થંભતિર્થ’ કહેવામાં આવતું તે ઉપરથી કદાચ નગરા પાસેના ખંલાતનાં જૂતાં ખંડેરાને વંબાવઠીનાં ખંડેરા કહેવામાં આવેલાં હોય તો ના નહિ; તેમ મહૂડી પાસેનાં વંબાવઠીનાં ખંડેરા વંબાવઠી, વંબાયત, અને તેમાંથી ખડાયત કે ખડાત એમ અપભંશ થયો હોય તો ના નહિ.’^{૧૪}

મધ્યપ્રાંતમાં જીનાં નાટકોમાં વંબાવઠી નગરીનો ઉદ્દેખ કરવામાં આવે છે. જીવાના કેટલાક ભાગની સ્થાનિક પ્રજનની લોકવાતાઓમાં પણ વંબાવઠ નગરી અંગે કહેવાય છે. ‘મહૂડી પાસે આવેલાં ખંડેરા કદાચ વંબાવઠી નગરીમાં ન પણ હોય.’^{૧૫}

સ્તંભ કે સ્કંભના વિષે જુદી ચર્ચા થઈ છે; આ માટે તથા ભીજ માટે ગુજરાતના વિદ્યાને કરેલી ચર્ચા તેમની લાપામાં જુદા પ્રકરણુમાં આપવામાં આવી છે.

૧૪ ‘નવચેતન’ વ-૪૧ અંક. પૃ-૪૨ ડૉ. હરિલાલ આર. ગૌડાનાના લેખ. ‘કાઠિયાક મંદિર-મહૂડી.